

Rok Stergar*

»Ni več mogoče zdržati!« Prehrana avstro-ogrskih vojakov na avstrijsko-italijanski fronti**

IZVLEČEK

Prehrana vojakov na bojišču je bila vedno velik izziv za oskrbovalno in podporno vejo vojske. Zaradi neustrezne hrane so bili vojaki fizično šibki, a tudi malodušni. Oskrba avstro-ogrskih vojakov na avstro-italijanski fronti večinoma ni zadostila potrebam, zato so bili pogosto lačni, še posebej po letu 1916. Analiza dnevnikov, spominov in pisem vojakov omogoča vpogled v njihove izkušnje in identifikacijo različnih dejavnikov, ki so nanje vplivali.

Ključne besede: Avstro-Ogrska, Italija, prva svetovna vojna, avstrijsko-italijanska fronta, vojaške izkušnje, hrana

* Dr., izr. prof., Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Aškerčeva cesta 2, SI 1000 Ljubljana, rok.stergar@ff.uni-lj.si; ORCID: 0000-0003-3453-576X

** Članek je nastal v okviru infrastrukturnega programa P6-0235 *Slovenska zgodovina*, ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. Zahvaljujem se Etiennu Boisseriju, Jitiju Hutečki, Nicolaiu Eberholstu, Michalu Janiku, Jerneju Kosiju in Tamari Scheer za nasvete, posredovane vire ali ker so mi kolegialno dovolili vpogled v svoje še neobjavljene tekste. Prav tako se za koristne pripombe zahvaljujem vsem, ki so sodelovali v razpravi na konferencah, kjer sem predstavljal predhodne verzije tega članka.

Deli razprave temeljijo na mojem že objavljenem članku *L'expérience des soldats austro-hongrois sur le front austro-italien*.

ABSTRACT

"WE CAN'T TAKE IT ANYMORE!" THE NUTRITION OF AUSTRO-HUNGARIAN SOLDIERS ON THE AUSTRO-ITALIAN FRONT

The nutrition of soldiers on the battlefield has always represented a great challenge for the supply and support branch of the military. Inadequate food left soldiers physically weak but also dispirited. The food supply for the Austro-Hungarian soldiers on the Austro-Italian front mostly failed to keep up with the demand, so they were often hungry, especially after 1916. An analysis of the soldiers' diaries, memoirs, and letters provides an insight into their experiences and identifies the various factors that affected them.

Keywords: Austria-Hungary, Italy, World War I, Austro-Italian front, soldiers' experiences, food

Uvod

Ob koncu aprila 1918 je avstro-ogrski vojak Jakob Prešern, ki je bil s svojo enoto nekje na Tridentinskem, v dnevnik zapisal: »Obup raste in raste in kmalu bo dorastel do skrajnosti. [...] klobčič črnega sukanca [...] sem zamenjal za liter fižola. Križ pa je petdeset cigaret zamenjal za kilogram koruzne moke. Zdaj kuhava fižol in polento. Križ je tako sestradan, da je drobil surov fižol in ga grizel kot bombone, zraven pa lizal surovo moko. Grobo sem ga moral odpoditi, češ, da je to na prazen želodec zelo nezdravo.«¹

Prešern in njegov tovariš Križ nikakor nista bila edina vojaka habsburške armade, ki sta se v zadnjih mesecih vojne srečevala s katastrofalno lakoto. Nasprotno, dnevniki, pisma in spomini so polni podobnih zapisov. Obseg katastrofe dobro ilustrira tudi podatek, da je bila ob koncu prve svetovne vojne, jeseni 1918, povprečna teža avstrijskega vojaka le malo nad 50 kg, po nekaterih podatkih pa celo nekoliko manj.² Vojaki so bili, z besedami Karla Krausa, »shujšani kot okostnjaki« in so bili »s svojimi razcapanimi uniformami, raztrganimi čevlji in umazanim spodnjim perilom ... na prvi pogled videti kot skupina bolnih in razcapanih beračev«.³ Oskrba s hrano, vojaškim materialom in vsem drugim je skoraj povsem odpovedala in vojaki, podčastniki in častniki avstro-ogrske armade so bili v veliki meri prepuščeni svoji iznajdljivosti.

1 Prešern, *Vojak 1915–1918*, 343.

2 Brandauer, *Menschenmaterial Soldat*, 220, 359.

3 Kraus, *Die letzten Tage der Menschheit*, 641.

Od začetka vojne do prvih bojev na avstrijsko-italijanski fronti

V večini evropskih armad je bila oskrba s hrano v drugi polovici 19. stoletja v celoti integrirana v vojaške strukture in profesionalizirana. V istem obdobju je velike izboljšave prinesel tudi tehnološki razvoj. Uveljavitev železniškega transporta je pomembno poenostavila oskrbo armad na daljše razdalje in zato vojske niso bile več tako odvisne od lokalne oskrbe in vodnega transporta. Do velikih sprememb je prišlo pri konzerviranju hrane. Že pred sredo 19. stoletja so se pojavile pločevinke, prav tako kondenzirano mleko in mleko v prahu ter nekateri drugi industrijsko predelani in konzervirani prehranski proizvodi, ki so bistveno olajšali oskrbo, saj so se zaloge manj kvarile.⁴

Vse to je v začetku 20. stoletja armadam omogočilo, da so bodočo vojno pričakovale s precejšnjim zaupanjem v dobro delovanje sistema prehranske oskrbe vojakov. To je veljalo tudi za avstro-ogrskega, saj je bil skrbno načrtovan, njegovo delovanje pa je bilo v miru stalno preizkušano. Vojska je skrbela za posodabljanje opreme; med drugim je leta 1909 kupila več tisoč mobilnih kuhinj, da bi vojake razbremenile časovno zamudnega večernega pripravljanja hrane. Poskrbljeno je bilo tudi za čas neoptimalnega delovanja sistema, saj so enote imele zaloge, ki naj bi zadostovale za slab teden bojevanja.⁵ Zadnjo, tako imenovano železno rezervo so vojaki nosili s seboj. Znameniti dunajski skladatelj in violinist Friedrich Kreisler se spominja, da je v prepolnem nahrbtniku nosil konzervirano meso, riž, kavni ekstrakt, prepečenec in sol ter sladkor.⁶ Kadet iz Zagreba, Stjepan Kolander, je v svoj dnevnik zapisal malo drugačen in s količinami opremljen opis rezervnega obroka: 200-gramska mesna konzerva, 46-gramska konzerva kave, 200 gramov prepečenca in 30 gramov soli. K obroku je sodilo še 18 gramov tobaka.⁷

A tehnološki razvoj, izpopolnitev železniškega omrežja, skrbno načrtovanje in vse drugo ni moglo rešiti problema oskrbe na krajše razdalje, ki se je močno zaostрил z eksponentnim povečanjem armad in prav takšnim povečanjem potreb po vojaškem materialu in hrani ter pijači za ljudi in živali. Za ilustracijo: nemški korpus, ki je štel približno 35.000 vojakov, je mesečno potreboval okrog 450 ton mesa, 660.000 štruc kruha, 85 ton masti in 33 ton kave. Obenem so za konje potrebovali še 3200 ton ovsu in 1800 ton sena. Za transport teh ogromnih količin so potrebovali približno 1000 železniških vagonov.⁸ Medtem ko so železnice za silo dohajale rast potreb po oskrbi na večje razdalje, taktična oskrba še ni doživela tehnološke revolucije, ampak je temeljila

4 Keegan, *A History of Warfare*, 301–15. van Creveld, *Supplying War*, 82–108, 111, 112. O vojaški logistiki pregledno tudi Lynn, *Feeding Mars*.

5 Wagner, *Die k.(u.)k. Armee*, 560–67.

6 Kreisler, *Four Weeks in the Trenches*, 13. Gl. tudi Wagner, *Die k.(u.)k. Armee*, 567.

7 Zapis za 29. september 1914 v: Kolander, *Sa ratišta*.

8 Herwig, *First World War*, 280, 281.

na delu ljudi in živali, zato se je taktična mobilnost enot od vojn za nemško združitev do začetka 20. stoletja celo zmanjšala.⁹

Težav z logistiko, ki so se začele, takoj ko so se enote oddaljile od železnice, so se vojske zavedale in jih poskušale reševati. Avstrijski generali so jih nameravali omiliti predvsem z lokalno oskrbo, saj bi se tako zmanjšala potreba po transportu. Velik delež hrane za vojake in živali naj bi pridobili v neposredni bližini bojišča, in sicer s prostovoljno ali prisilno prodajo in z zaplembami. Toda kmalu po začetku spopadov se je pokazalo, da je bilo takšno načrtovanje povsem nerealno, saj potrebnih količin ni bilo mogoče ne kupiti ne zapleniti.¹⁰ Poleg tega je lokalno oskrbovanje s seboj prinašalo konflikte s civilnim prebivalstvom, ki iz razumljivih razlogov ni bilo navdušeno nad izginjanjem svojih zalog.¹¹

Ob mobilizaciji težave sicer še niso izbruhnile ali pa se to ni zgodilo povsod. Za to je bila vrsta razlogov. Eden je bil gotovo ta, da se je mnogo vojakov in častnikov v vojašnice odpravilo s svojo zalogo hrane. Še pomembneje je bilo, da so bila vojaška skladišča polna, enote pa so bile še na območjih mobilizacije in koncentracije, tako da je sistem večinoma dobro deloval, zato ne preseneča, da številna pričevanja habsburških vojakov iz obdobja mobilizacije izpričujejo precejšnje zadovoljstvo s hrano, in sicer tako s kvaliteto kot s količino. Podoben položaj je bil v drugih armadah in v začetnem obdobju vojne so se nekateri britanski vojaki celo zredili, podobno je slabo leto kasneje veljalo za italijanske. Vzrok sicer ni bila le dobra in obilna hrana v vojski, ampak tudi slaba prehranjenost velikega dela vojakov v civilnem življenju. Redni in z mesom bogati obroki so bili za revne mobilizirance ali prostovoljce zato pomembna pridobitev.¹² Tudi za Avstro-Ogrsko velja, da je bil pred vojno velik delež prebivalstva slabo, celo nezadostno prehranjen. Avtor ene redkih raziskav, ki sicer zajema le področje današnje Slovenije, a je rezultate z nekaj previdnosti mogoče aplicirati na druge dele habsburške monarhije, ugotavlja: »[M]ogoče [je] sklepati, da so (razen zgornjih družbenih plasti) v vseh ozirih zadostno prehrano imeli le na velikih kmetijah; ostalo prebivalstvo pa se je večinoma hranilo nezadostno glede na potrebne gradbene in energetske snovi; del prebivalstva je živel v hudem pomanjkanju in kroničnem stradežu.«¹³ Za vse te je bil vpoklic sprememba na bolje!

Nazadnje je bilo za začetek vojne značilno tudi množično obdarovanje vojakov s hrano. Raziskovalci so vojno navdušenje že zdavnaj precej relativizirali, a ga je bilo v prvih tednih vseeno dovolj, hrane pa tudi, tako da je odhode prvih enot na fronto praviloma zaznamovala obilica hrane.¹⁴ Častnik 17. pehotnega polka, Franz Dobnik, je ob odhodu iz domače garnizije v svoj dnevnik stenografiral: »Ob 10:58 dopoldne odhod

9 Van Creveld, *Supplying War*, 112, 113. O vojaški logistiki, ki je temeljila na delu živali, podrobneje Davie, *The Economics and Logistics of Horse-Drawn Armies*.

10 Brandauer, *Menschenmaterial Soldat*, 204–07.

11 Borodziej in Górny, *Forgotten Wars*, 87–89. Dornik, *Occupation*.

12 Duffet, *The Stomach for Fighting*, 77. Wilcox, *Tra testo e corpo*, 34–36.

13 Makarovič, *Prehrana v 19. stoletju*, 157.

14 O vojnem navdušenju v Avstro-Ogrski gl. Herwig, *First World War*, 33–37. Watson, *Ring of Steel*, 53–103. Cornwall, *The Spirit of 1914 in Austria-Hungary*. Cole, Horejs in Rybak. *When the Music Stopped*.

iz Ljubljane ob veliki udeležbi civilistov. Vojake sta pogostili dežela Kranjska in mesto Ljubljana.«¹⁵ Podobnih zapisov je cela množica. Vendar na drugi strani nekateri viri že govorijo o slabi in pomanjkljivi hrani, v posameznih primerih je zaradi tega prišlo do manjših nemirov.¹⁶ A vzroka sta verjetno bila predvsem težavno navajanje na vojaško hrano in množično skupinsko prehranjevanje. Včasih je bilo godrnjanje zaradi slabe hrane predvsem simptom težavnega prilagajanja na življenje v vojski.

Vsekakor so se resnejše težave pokazale že ob premiku enot na bojišče, pozneje so se le še stopnjevale. Kljub temu da so imele enote mobilne kuhinje, so med premiki po nepotrebnem izgubljale veliko časa z večurnimi pavzami za hrano. Še huje je bilo, da ob začetku ofenzive na balkanskem bojišču vse oskrbovalne kolone niso dosegle načrtovanih položajev.¹⁷ Po prečkanju srbske meje in z oddaljevanjem od železniških postaj so se težave samo še povečevale, saj so se enote premikale po težavnem terenu z izredno slabo prometno infrastrukturo. Več dni so ostajale brez pijače in sveže hrane ter so bile odvisne od rezerve, ki so jo vojaki nosili s seboj. Prav izčrpanost, ki je bila tudi posledica pomanjkljive oskrbe s hrano, je bila med ključnimi razlogi za poraz na Cerski planini in s tem za neuspeh prve avstro-ogrske ofenzive v Srbijo.¹⁸

Podobna je bila situacija na vzhodnem bojišču. Oskrbovalne kolone in mobilne kuhinje so s težavo dohajale pehoto, tako da so bili vojaki prisiljeni pojesti železno rezervo oziroma so bili lačni. Neki rezervni častnik je v svoj dnevnik 14. decembra 1914 zapisal: »Medtem ko je predvčerajšnjim prišel tren za nami šele ob 12. uri ponoči, so včeraj okoli polnoči prišle za nami samo kuhinje, ostali tren pa šele danes popoldne,« in dodal: »Moštvo ni včeraj jedlo ničesar. Le zjutraj je dobilo kavo in isto tudi zvečer.« Dva dni pozneje pa je napisal: »Vojaki grejejo svoje konzerve na ognjih, kajti naše kuhinje so ostale v blatu daleč za nami.«¹⁹

S podobnimi težavami so se v prvih mesecih vojne, ko je bilo bojevanje mobilno, soočale vse armade. Količine materiala, ki ga je bilo treba prepeljati, so bile namreč ogromne. Ena pehotna divizija je dnevno potrebovala okrog 40 ton prehranbnega materiala, kar je od 50 do 100 vozov.²⁰ Poleg tega je bilo treba na fronto dostaviti še vse ostalo, kar je bilo potrebno za učinkovito bojevanje. Kjer je bilo cestno omrežje v slabem stanju in je bilo cest malo, je pratež hitro zatrpal vse poti. Dnevniki, pisma in spomini vojakov pričajo, da se je na Balkanu in na vzhodu to dogajalo skoraj vsak dan. Zdravnik Otto Hawlina, rezervni stotnik, je tako 13. septembra 1914 zapisal: »Zaradi zastojev prateža se pomikamo zelo počasi in pogosto zelo dolgo čakamo na poti,« 17. septembra: »Cele ure stojimo na cesti, ki jo je zatrpal pratež,« in 19. septembra: »Vendar spet neskončni zastoji s pratežem.«²¹

15 Franz Dobnik, [Vojni dnevnik].

16 Kučera, Entbehrung und Nationalismus, 126. Wisthaler, *Karl Außerhofer*, 54.

17 Rauchensteiner, *Der Tod des Doppeladlers*, 119, 129. Schindler, Disaster on the Drina, 162. Standardna študija avstro-ogrske mobilizacije je sicer: Stone, *Die Mobilmachung der österreichisch-ungarischen Armee*.

18 Schindler, Disaster on the Drina, 171, 176.

19 Hacin, *Vsi ti mladi fantje*, 31–33.

20 Brandauer, *Menschenmaterial Soldat*, 205.

21 Hawlina, Galicija 1914. Petru Hawlini se zahvaljujem, ker mi je odstopil prevod dnevnika, ki je v privatni lasti.

Nezadostnost taktične logistike, ki je v največjem delu še vedno temeljila na delu ljudi in živali, je bila v takšnih situacijah očitna. Oskrba se je močno upočasnila ali povsem ustavila in kratko so potegnili vojaki, saj je bil za vojsko na prvem mestu vojni material, nato krma in šele nazadnje prehrana za vojake. Že v prvih mesecih vojne so se avstro-ogrski vojaki občasno znašli v situacijah, ko so morali poseči po železni rezervi ali improvizaciji, včasih pa so bili tudi lačni. Sławoj Felicjan Składkowski, kasnejši poljski ministrski predsednik, med vojno pa zdravnik v poljski legiji, se je spominjal, kako so lačni legionarji nekje v Galiciji začudeni kmetici pojedli droben krompir, s katerim je želela nahraniti prašiče.²² Toda to so bile razmeroma kratkotrajne težave, ki so se običajno razrešile, ko se je položaj na bojišču nekoliko umiril. Othmar Panesch, dunajski čevljar, je v času avgustovske ofenzive v Srbijo v dnevnik nekajkrat zapisal, da on in njegovi soborci ves dan niso pojedli nič ali le kos vojaškega kruha, ob koncu septembra, ko se je položaj na bojišču umiril, pa si je zabeležil, da je bila hrana obilna.²³

Odprtje fronte z Italijo

Do vstopa Italije v vojno, ko se je na jugozahodni meji Avstro-Ogrske odprla nova fronta, se je položaj stabiliziral. V delovanje sistema oskrbe s hrano so že bile vgrajene pridobljene izkušnje, frontne črte so se ustalile. Izzivi seveda niso izginili, bili pa so obvladljivi. Na avstrijsko-italijanskem bojišču, ki je bilo v nasprotju s pričakovanji pesimistov precej statično, je vojska postopoma zgradila obsežno transportno infrastrukturo, ki je vključevala ceste, tovarne žičnice in bojiščne železniške proge.²⁴

Toda po drugi strani so nekatere specifične jugozahodnega bojišča močno oteževale tako oskrbo s hrano in pijačo kot tudi transport vsega drugega. Predvsem na Krasu, kjer so bili spopadi najbolj intenzivni, je oskrbo oviralo pogosto in močno obstreljevanje. Bilo je precej intenzivnejše od tistega, s kakršnim so se avstro-ogrske armade srečevale na vzhodu in na Balkanu. Po tem ko je izkusil boje na Debeli griži v okolici Gorice, je Hans Pölzer zapisal, da je bila vzhodna fronta v primerjavi s tem pravi raj.²⁵ Ni torej presenetljivo, da je oskrba v glavnem potekala pod zaščito noči. Kot se spominjajo med drugim številni vojaki s Češke, so Italijani poskušali to preprečiti z uporabo reflektorjev in svetilnih raket.²⁶ Dostava je bila zato počasna, in ko je hrana prišla do vojakov na položajih, je bila pogosto hladna. »Nosači so prišli okrog polnoči in prinesli kavo, juho in govedino, vse je bilo mrzlo,« se je spominjal Tirolec Josef Pölzleitner.²⁷

22 Borodziej in Górny, *Forgotten Wars*, 88.

23 Trauner in Fahrner, *Kriegstagebücher*, 144, 146, 187.

24 Schaumann, *Die Bahnen zwischen Ortler und Isonzo*. Frizzera in Casna, *Il trasporto su fune*.

25 Pölzer, *Drei Tage am Isonzo*, 7. Anekdotično mnenje sovпада s podatki o pojavnosti posttravmatskih stresnih motenj (t. i. shell shock), ki so se pri avstro-ogrskih vojakih v veliko večji meri pojavljale na italijanskem bojišču. – Leidinger in Moritz, *Nervenschlacht: »Hysterie«, »Trauma« und »Neurosen« am Beispiel der Ostfront*, 167.

26 Gl. analizo spominov čeških vojakov gl. Boisserie, *Le combat et la mort sur le Carso*.

27 Pölzleitner, *Berge wurden Burgen*, 26.

Na vseh bojiščih, tudi na avstrijsko-italijanskem, je prihajalo do načrtnega obstrelejanja kuhinj ali dostopnih poti in frontnih jarkov v času obrokov,²⁸ zato včasih oskrbe niti ponoči ni bilo mogoče spraviti do vojakov na prvi frontni liniji. Vojak iz Galicije, ki se je boril nekje na Krasu, je zapisal: »Bila so tudi taka obdobja, da po tri dni nismo nič jedli, ker so po poti umrli ti, ki so šli po hrano, ali pa je bilo obstreljevanje tako gosto, da nisi mogel pokazati glave.«²⁹ Podobnih pričevanj je mnogo in govorijo tudi, da je bila služba nosačev na najbolj izpostavljenih delih fronte izredno tvegana, saj so bili redno cilj nasprotnikovega ognja. Eden izmed vojakov, ki je nekaj časa moral nositi hrano na bojno linijo na Škabrijelu, je pozneje zapisal: »Prostovoljno, zase, jo ne bi šel iskat nikoli v takem času, rajši bi ostal tudi cel teden brez nje.«³⁰

Učinkovitost obstreljevanja komunikacijskih poti, po katerih sta do vojakov prihajali hrana in druga oskrba, je bilo sicer mogoče zmanjšati z vkopavanjem in pokrivanjem. Topografske in terenske raziskave kažejo tudi, da je bilo na gorskem terenu položaje in komunikacijske poti mogoče dobro skriti s pametno uporabo razgibanega terena.³¹ Toda na Krasu je bilo izkoriščanje terena, ki ni imel mnogo uporabnih značilnosti, težavno, še bolj pa je bilo problematično vkopavanje, saj so bila tla kamnita. Vojaki na prvi liniji in tisti, ki so jim prinašali oskrbo, so zato v začetku imeli zelo malo zaščite, izboljšala se je šele s sistematično izgradnjo utrjenih pozicij s pomočjo mehanizacije.³²

S težavo sta se morali soočiti obe vojskujoči se strani in na bojišču je zato včasih prišlo do neformalnih premirij. Živi in pusti živeti (live and let live) je bila maksima, ki je marsikdaj veljala tudi na avstrijsko-italijanski fronti. Aurel Popp, transilvanski slikar, ki se je na italijanski fronti bojeval s honvedi, je v pismu ženi poročal, da se je nepretrgano obstreljevanje na njegovem odseku fronte običajno prekinilo v času večernega obroka.³³ Zlasti na izpostavljenih gorskih položajih, kjer so si nasproti stale manjše skupine vojakov ali celo posamezniki in je bila zato kontrola častnikov manjša, so vojaki pogosto našli način sobivanja, ki je zmanjšal tveganja na obeh straneh. Vojak Andrej Zlobec v spominih opisuje, kako je s svojimi italijanskimi nasprotniki redno komuniciral, ko je bil sam v opazovalnici na znameniti Col di Lani. Italijanski vojaki so ga celo vabili, naj z njimi karta za hrano, česar si vendar ni upal storiti.³⁴ Seveda pa so bile ad hoc »pavze za kosilo« in druge prilagoditve odvisne od številnih dejavnikov in neformalni dogovori so bili zelo krhki.³⁵

Drugi dve okoliščini, ki sta močno oteževali oskrbo na avstrijsko-italijanski fronti, sta bili vreme in geografija. Obe sta seveda določeno vlogo igrali tudi na drugih frontah;

28 Duffet, *The Stomach for Fighting*, 121.

29 Cit. pri Janik, *Front Soczy w relacjach i wspomnieniach Polaków*. Gl. tudi Triska, *The Great War's Forgotten Front*, 31.

30 Lampič, *Moja pot v svetovni vojni*, 77.

31 Mlekuž, Košir in Črešnar, *Landscapes of Death and Suffering*, 136, 137, 140.

32 Musner, *Soldatenalltag im Krieg*, 286–88.

33 Virag, *The Italian Front in the Vision of the Artist Aurel Popp*, 223.

34 Zlobec, *V viharju prve svetovne vojne*, 137–41.

35 Duffet, *The Stomach for Fighting*, 120–23. Thompson, *The White War*, 149–51. Za neformalna premirja na vzhodni fronti gl. Borodziej in Górny, *Forgotten Wars*, 107, 108. Klasična študija sobivanja nasprotnikov na zahodni fronti je Ashworth, *Trench Warfare 1914–1918*.

deževje je ceste v Galiciji pogosto spremenilo v komaj prehodno blato, nič boljša ni bila situacija na srbski fronti, mraz in sneg nista bila težava le v Alpah in Dolomitih, ampak tudi v Karpatih in na ravninah vzhodne fronte.³⁶ Toda avstrijsko-italijanska fronta je v nekaterih ozirih vendar izstopala. Predvsem bojevanje v visokogorju, v Dolomitih so se vojaki bojevali tudi nad 3000 metri, je oskrbo s hrano postavljalo pred velike izzive. V ekstremnih pogojih, ko se je zaradi višine in mraza poraba energije močno povečala in je bila zato potreba po hrani in pijači večja, je bila dostava težavna v vseh letnih časih in v vsakem vremenu, medtem ko je bila v slabem vremenu, posebno ob močnem sneženju, nemogoča. V Alpah in Dolomitih pa je snežilo pogosto, občasno celo v poletnih mesecih, in po podatkih meritev je bilo v letu 1916 padavin nadpovprečno veliko.³⁷ Takrat so bile posadke na izpostavljenih mestih več dni odrezane od oskrbe in odvisne od rezerv, ki so bile sicer prav zaradi muhastega vremena večje, a včasih kljub temu niso zadostovale in so vojaki stradali. To je povečevalo možnost poškodb, predvsem ozeblin, in bolezni ter krhalo moralo.³⁸ Eden izmed vojakov, ki je lačen doživel junijski sneg in mraz v trdnjavi Forte Cherle na višini 1445 m je svoje občutke strnil: »Fental bi se če bi človek tako rad ne živel.«³⁹ V takšnih situacijah so si vojaki in častniki izboljševali razpoloženje in preganjali mraz ter lakoto tudi s pomočjo vina in žganih pijač, kar pa je bil zasilen ukrep v nasprotju z moderno medicinsko doktrino in ni mogel prinesiti dobrih rezultatov, zlasti ne v visokogorju.⁴⁰ Toda večina vojakov, podčastnikov in častnikov se je verjetno strinjala z Josefom Pölzleitnerjem, ki je opis nočnega obračuna s steklenico jajčnega likerja zaključil z mislijo: »Ah, saj frontnega vojaka ne zanima, ali je stvar zdrava ali ne.«⁴¹

Problem je bila tudi vročina, ki je v povezavi s pomanjkanjem vode na kraškem odseku avstrijsko-italijanske fronte povzročala ogromne težave. Kup pričevanj govori o vplivu hude poletne vročine na počutje vojakov, ki so le redko dobili dovolj pijače. Mark Thompson navaja avstro-ogrskega častnika, ki je zapisal, da je vroče sonce sušilo drevesno listje in travo ter vojaške čutarice, jeziki so ob pomanjkanju vode in druge pijače otekali.⁴² Analiza poljskih virov pokaže, da so vojaki dnevno dobivali le od pol do enega litra vode, in sicer za pitje in osebno higieno, ki so se ji običajno odpovedali.⁴³ Razumljivo je, da so se vojaki zaradi hude žeje zatekali k improvizaciji in so v obupu pili tudi vodo, ki očitno ni bila primerna za pitje, zato je prihajalo do epidemij nalezljivih bolezni.⁴⁴ Pomanjkanje vode ni bilo značilno le za Kras, čeprav je bilo tam najbolj očitno, težava se je pojavljala tudi v visokogorju, kjer vode ni bilo povsod dovolj in

36 Za zimsko bojevanje v Karpatih gl. Tunstall, *Blood on the Snow*.

37 Keller, 'The Mountains Roar', 266. Podatki meritev so dostopni pri HISTALP. Žigi Zwitteru se zahvaljujem za opozorilo na to izredno koristno bazo podatkov.

38 Hämmerle, *Opferhelden? Vergara, Nature's Tragic Role*. Keller, 'The Mountains Roar', 265, 266. Brandauer, *Menschenmaterial Soldat*, 219, 220.

39 Luthar, »O žalosti niti besede«, 162.

40 Brandauer, *Menschenmaterial Soldat*, 221, 222.

41 Pölzleitner, *Berge wurden Burgen*, 59.

42 Thompson, *The White War*, 108.

43 Janik, *Front Soczy w relacjach i wspomnieniach Polaków*.

44 Musner, *Der Verdammte Karst*, 109. O bojih na Krasu gl. tudi Musnerjevo monografijo *Die verletzte Trommel*.

tudi dostaviti jo je bilo zelo težko.⁴⁵ Pijačo in hrano – seveda tudi vse ostalo – je bilo na visokogorske položaje največkrat mogoče prinesiti le na hrbtih ljudi in živali, saj motorni transport praviloma ni bil mogoč, zato je v gorah prihajalo do ad hoc rešitev, ki niso bile vedno optimalne. Častniški sluga Otta Galliana, ki je proti koncu vojne služil na tirolski fronti, je kavo kuhal z deževnico, nabrano na dnu granatnega kraterja, pri čemer ga ni motilo, da je bil krater sredi vojaškega pokopališča. Ko je Gallian podvomil v smotrnost te izbire, mu je sluga mirno pojasnil, da mu kava doslej očitno ni škodila, torej ni posebno verjetno, da bi mu škodila v prihodnje.⁴⁶

Splošno pomanjkanje

Lakota in žeja, čeprav včasih zelo hudi, sta bili v začetnih mesecih spopadov običajno kratkotrajni. Končali sta se po umiritvi bojov, ko je bila oskrba spet mogoča, ali ob prestavitvi s fronte v zaledje. Poleg tega je pomagala tudi izgradnja infrastrukture; ob že omenjenih vkopanih ali zakritih oskrbovalnih linijah je bil na Krasu postopoma zgrajen vodovod, ki je precej olajšal oskrbo z vodo.⁴⁷ Čeprav so bili avstro-ogrski vojaki na vsej fronti, ki je potekala od Švice do Jadranskega morja, pogosto lačni in žejni, najdemo v dnevnikih, pismih in spominih tudi zapise, ki govorijo o dobri in obilni hrani ali celo o pravih pojedinah. Tu zlasti izstopajo zapisi častnikov, ki so bili na več načinov privilegirani. Imeli so boljšo oskrbo, večinoma tudi svoj denar, poleg tega so za njihovo oskrbo skrbeli oficirski slugi. Rezervni častnik Franc Rueh je tako s Tirolske svoji ženi pisal: »Naredili smo si prav lepo sobo, v kateri ima nekaj oficirjev svojo ‚Off[iziers] messe‘. Sedimo pri pogrnjeni mizi, pijemo kavo iz porcelanastih skledic, vino iz lepih kozarcev. Seveda dobimo vsega le predpisano porcijo – ali imamo dovolj in pa – kar tudi ni zadnje – v lepi obliki.«⁴⁸ A tudi zapisi običajnih vojakov vsebujejo odlomke, ki govorijo o zadostni in dovolj kakovostni hrani.

S trajanjem vojne se je pojavila težava, ki je bila v primerjavi z vremenom, geografijo in celo intenzivnimi spopadi dosti težje rešljiva. Pravzaprav se je sčasoma pokazalo, da je nerešljiva. V Avstro-Ogrski so se namreč že ob koncu leta 1914 pojavili prvi problemi pri oskrbi s hrano.⁴⁹ V nadaljevanju vojne se je položaj le še zaostroval, saj proizvodnja hrane ni zadostovala za pokritje potreb, upravljanje sistema je bilo silno pomanjkljivo, uvoz je bil skoraj povsem onemogočen. Civilno prebivalstvo je že leta 1916 marsikje trpelo hudo lakoto, zlasti v večjih mestih, kjer dodeljene kvote niti približno niso pokrivale minimalnih potreb posameznikov.⁵⁰ V zadnjih treh vojnih letih

45 Hämmerle, *Opferhelden?*, 174.

46 Gallian, *Monte Asolone 1918*, 84, 85.

47 Musner, *Der Verdammte Karst*, 105, 106.

48 Rueh, *Moj dnevnik: 1915–1918*, 131.

49 Rauchensteiner, *Der Tod des Doppeladlers*, 143, 144.

50 Watson, *Ring of Steel*, 348–59. Pregledno in kratko tudi Langthaler, "Food and Nutrition (Austria-Hungary)". Za Dunaj gl. izvrstno študijo primera: Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire*, za Ljubljano gl. Šorn, *Pomanjkanje in lakota v Ljubljani*.

se je vidno poslabševala tudi preskrba vojske, ki je bila sicer prioriteta. Michal Janik, poljski zgodovinar, ki je analiziral spomine vojakov iz Galicije, ugotavlja, da »od leta 1916 vsa poročila enoglasno navajajo, da so vojaki vedno slabše oskrbljeni in da jih tare lakota«, podobne so ugotovitve drugih avtorjev in potrjuje jih moja analiza virov.⁵¹ Leta 1916 je bilo celo »izboljšano« kosilo, ki so ga na fronti postregli za cesarjev rojstni dan, »nekam skromno«. ⁵² K lakoti ni prispevalo samo pomanjkanje hrane, kar je bilo vsekakor ključno, ampak tudi naraščajoče težave s transportom. Prav tako je bilo vse več problemov s preobremenjeno opremo za pripravo hrane, saj je ni bilo mogoče zamenjati, ker je primanjkovalo tako surovin kot delovne sile.⁵³

Armada se je s temi izzivi poskusila soočiti na različne načine. V neposrednem zaledju fronte se je vojska občasno lotila pridelovanja hrane, kar je pripomoglo k boljši oskrbi in zmanjševalo potrebo po transportu. Poleg tega so poskušali zaloge čim boljše izkoristiti. Med drugim so začeli uporabljati živalske dele, ki bi sicer končali kot klavni odpadki, iz njih so delali klobase, goveji in prašičji sečni mehurji ter osrčniki pa so bili uporabni kot vrečke za tobak ali grelci za noge.⁵⁴ Vse večjo vlogo v prehranjevanju so dobili različni nadomestki. Podatki za leto 1916 govorijo o 60-odstotnem deležu nadomestkov pri krušni moki; uporabljali so vse mogoče, od krompirja in kostanja do slame in žaganja. Vojna kava je vsebovala običajno cikorijo, pa tudi sladkorno peso, želod in krompirjeve olupke.⁵⁵ Ukaz iz septembra 1917 prča, da je vojska kot nadomestek za jajca uporabljala tudi protein, pridobljen iz goveje krvi. Poveljstvo 16. korpusa je podrejenim enotam razlagalo, da je serumski albumin mogoče uporabiti »namesto jajc za pripravo testa za običajne močnate jedi, jajčne testenine in fino pecivo, kakor tudi za vezivo za mleto meso in klobase«. Poleg tega, so dodali, »iz krvnega proteina lahko pripravimo tudi cvrtje, in sicer se v tem primeru priporoča, da krvni protein raztopimo v mleku in dodamo nekaj jajčnega barvila ali pa v vodi raztopljen krvni protein zmešamo z enakim deležem jajc«. ⁵⁶ Vojaki so morali nadomeščati tudi tobak, ki je bil priljubljeno sredstvo za blaženje občutka lakote. Julija 1916 je eden vojakov v svoj dnevnik zapisal: »Kadim čaj iz jagodnih listov, zavit v stranišni papir.«⁵⁷

Prav tako je bila važna samoiniciativnost vojakov in častnikov. Poleg nakupov in pošiljk od doma je postalo vse pomembnejše nabiranje sadja in divje zelenjave, vojaki so lovili živali. Seveda so tudi ropali polja in zaloge civilistov. Jan Tríska, dunajski Čeh, ki je bil jeseni leta 1917 s svojo topniško baterijo v Zgornjem Posočju, je bil eden številnih, ki so vojaške obroke dopolnjevali s krompirjem z bližnje njive.⁵⁸

Vse to je očitno pomanjkanje lahko le omililo, ni pa ga moglo odpraviti. Jakob Prešern je dan po veliki noči leta 1916 napisal: »Preživljamo praznike, zraven pa

51 Janik, *Front Soczy w relacjach i wspomnieniach Polaków*. Hämmerle, *Opferhelden?*, 174. Brandauer, *Menschenmaterial Soldat*, 217–19.

52 Popper, *Quer durch den Krieg*, 161.

53 Brandauer, *Menschenmaterial Soldat*, 209.

54 Prav tam, 222, 223.

55 Franc, *Bread from Wood*. Vojir, *Ersatz Lebensmittel im Ersten Weltkrieg in Österreich*.

56 *Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv*, Neue Feldakten, XVI. Korps 2180, povelje št. 163, 20. september 1917.

57 Trendl, *Meine Erinnerungen*.

58 Triska, *The Great War's Forgotten Front*, 53.

stradamo. Včeraj ni bilo ne kruha ne kosila, pač pa so nam dovolili, da za kosilo lahko pojemo vsak po eno rezervno porcijo prepečenca in eno celo konzervo.« Teden kasneje je dodal še: »Vsak tretji dan dobivamo dnevno porcijo kruha za dan nazaj, zraven pa še po 5 dekagramov prepečenca. Enako vsak tretji dan nekaj govedine, ostale dni pa žvečimo konzerve.«⁵⁹ Pomanjkanje hrane je precej zmanjšalo razlike med vojniki in podčastniki ter častniki. Častniki so skoraj do konca ohranili privilegije, vendar v praksi niso več pomenili prav dosti. Tik pred začetkom 12. soške bitke je eden izmed njih napisal: »[Z]večer pred napadom sem kot oficir dobil košček smrdljive klobase, za kruh pa koruzne drobtine, ki sem jih lovil po žepu.«⁶⁰ Ni torej presenetljivo, da so vojniki v pričakovanju nemško-avstrijske ofenzive veliko razmišljali o hrani. Obet bogatega plena – da je bila italijanska vojska precej bolj oskrbljena, je bilo znano – je bil odlična motivacija. Walter Herburger, vojak tirolskih cesarskih lovcev, je v svoj dnevnik 23. oktobra 1917 zapisal, da jih je poveljnik čete pred začetkom napada pozval k pogumu, vendar so oni razmišljali o italijanskih kuhinjah in nahrbtnikih, polnih kruha in konzerv.⁶¹ Miloš Vauhnik, rezervni častnik v 47. pehotnem polku, v svojih spominih piše: »Niso bili potrebni nobeni navduševalni nagovori generalov ali drugih častnikov. To je bila ofenziva obupancev, ki so komaj čakali, da se pošteno najedo in napijejo.«⁶²

Od prodora v Padsko nižino do konca vojne

Ko je ofenziva uspela bolj od vseh načrtov, so se uresničila tudi pričakovanja lačnih avstro-ogrskih vojakov. Jan Triska se je napotil na zapuščene položaje italijanske vojske in s tovarišem sta od tam privlekla vreče krompirja.⁶³ Na zaloge so se z velikim entuziazmom vrgli tudi drugi. Walter Herburger in njegovi tovariši so v vasi blizu Bovca naleteli na italijanske kuhinje z ravno kuhano polento in »neko vrsto golaža«. »Žlice in vilice niso bile potrebne, za to so poskrbele kar roke,« je zapisal.⁶⁴ Josef Pölzleitner in njegovi vojniki so si iz zapuščenih italijanskih zalog pod Col di Lano skuhali rižev juho in meso in si razdelili vino iz kleti, naslednje jutro pa po dolgem času spet pili pravo kavo. Čez nekaj dni so v zasedenem Agordu občudovali polne police lokalne trgovine, kjer je bil na voljo tudi pravi tobak.⁶⁵ Z nekaj teatraličnosti je dogajanje opisal Vauhnik: »Sestradano avstrijsko vojaštvo se je namesto na zasledovanje Italijanov vrglo na skladišča živil in polne kleti vina. Nobeno povelje ni moglo zadržati vojakov, ki so iskali samo, kje bi bilo kaj za v usta. [...] Prašiči so od gladu krulili ali

59 Prešern, *Vojak 1915–1918*, 101, 102.

60 Vauhnik, *Pe – Fau*, zv. 1, 116

61 Zapis za 23. oktober 1917 v: Herburger, *Sieg oder Tod im Alpenrot*.

62 Vauhnik, *Pe – Fau*, zv. 1, 116.

63 Triska, *The Great War's Forgotten Front*, 61.

64 Zapis za 24. oktober 1917 v: Herburger, *Sieg oder Tod im Alpenrot*.

65 Pölzleitner, *Berge wurden Burgen*, 140, 141, 148, 149.

najpresunljiveje cvilili, ko so jim vojaki kratkomalo z noži pri živem telesu izrezali kos mesa.«⁶⁶ Nekontrolirano nažiranje je imelo takšne razsežnosti, da je povzročalo prebavne težave in upočasnilo zasledovanje umikajoče se italijanske vojske.⁶⁷

Ampak obdobje obilja se je končalo razmeroma hitro. Po zaustavitvi spontanega plenjenja so zasedbene oblasti poskušale iz zasedenih ozemelj izveliči čim več, vendar je bila prehrana množice vojakov, domačinov in stotisočev italijanskih vojnih ujetnikov prevelik zalogaj. Zaloge so bile hitro izčrpane.⁶⁸ Pričakovanih rezultatov ni prinesel niti mir z Rusijo, upanje na dobavo ukrajinskega žita je bilo večinoma prazno.⁶⁹ Pomanjkanje je zdaj v polni meri prizadelo tudi vojake, čeprav je imela vojska pri oskrbi še vedno prednost. Medtem ko bi po ocenah na dan potrebovala 219 vagonov hrane, jih je vojska jeseni 1917 dobila le 112.⁷⁰ Na kratko povedano: vojaki so bili lačni, marsikje so stradali. Karl Außerhofer, vojak, ki je služil nekje na Tirolskem, je v svoj dnevnik v januarju 1918 napisal: »Lačen kot volk. Dobil ½ litra vina, kruh zelo majhen in od 20. [januarja] naj bi 3 možje dobili 1 kruh. Ni več mogoče zdržati.«⁷¹ Rezervni častnik iz Karlovca, Radovan Švrljuga, je v svoj dnevnik zapisal, da so vojaki njegove enote v istem času dobili po 23 gramov kruha na dan, in potožil, da je tudi oficirsko kosilo postajalo vse skromnejše in so pogosto manjkale slaščice.⁷² Celo častniki poveljstva 6. armade, nastanjeni v Vittoriju Venetu, so pred koncem vojne za kosilo dobivali le nekaj »vodene juhe, mikroskopski košček mesa, nekoliko prikuhe« in tanek kos kruha.⁷³ Le še redki vojaki in častniki so bili zadovoljni s hrano, trenutkov, ko so se vsaj nekateri lahko pohvalili s polnim želodcem, je bilo vse manj. Zdravniški pomočnik Alois Dolejši, ki je februarja 1918 v dnevnik zapisal: »Moje življenje je krasno, tako bi hotel živeti do konca vojne, pa četudi bi trajala še tri leta,« je bil velika izjema.⁷⁴

Paketi od doma so postali še dragocenejši, vojaki so se razveselili že kosa kruha, še pomembnejša je postala samooskrba. Kupiti ni bilo mogoče skoraj ničesar, zato so vojaki predvsem menjavali, kradli, nabirali in lovili. Precej razširjena praksa je bil ribolov z eksplozivom.⁷⁵ Vojak Križ, ki smo ga spoznali na začetku članka, je v mlakah ob Adiži lovil žabe, nabiral zelišča in kradel solato z vrtov.⁷⁶ Poleg tega so vojaki ujeli kakšno srno, nabirali sadje, tudi če je bilo nezrelo in je povzročalo prebavne težave, prav je prišel, kot piše v nekih spominih, tudi »košati kostanj nad jarkom, od katerega je zreli sad padal k nam.«⁷⁷ Pri marsikomu so padli vsi predsodki in vojaki so jedli tudi pse in mačke. Tik pred koncem vojne so, je zapisal eden izmed njih, »pospravili precej

66 Vauhnik, *Pe – Fau*, zv. 1, 123.

67 Rauchensteiner, *Der Tod des Doppeladlers*, 508.

68 Prav tam, 522, 523. Cornwall, *The Undermining of Austria-Hungary*, 280.

69 Watson, *Ring of Steel*, 497, 498. Cornwall, *The Undermining of Austria-Hungary*, 279.

70 Cornwall, *The Undermining of Austria-Hungary*, 279.

71 Wisthaler, *Karl Außerhofer*, 56.

72 Gržina in Stančančević, *Student na bojištu*, 83.

73 Vauhnik, *Pe – Fau*, zv. 1, 138.

74 Hutečka, *Muži proti ohni*, 54, 55.

75 Hameršak, *Tamna strana Marsa*, 510. O vlogi paketov, ki so potovali v obe smeri in včasih postali osnova pravih malih »družinskih podjetij«, gl. Hutečka, »Tukaj ni nič novega«.

76 Prešern, *Vojak 1915–1918*, 337.

77 Lampič, *Moja pot v svetovni vojni*, 64. O sadju in prebavnih težavah gl. Popper, *Quer durch den Krieg*, 231.

psov, nekega dne pa posebno velikega. [...] Prav velik čebriček je bilo samega mesa, ki se je pozneje kuhal in pražil v naših loncih«. ⁷⁸ Nekdo drug je v svojih spominih zapisal: »Pse so naši vojščaki svobodno pobijali in si jih pripravljali kot dodatek k nezadostni menaži. Mačka pa se drži bolj doma in često je bilo treba zvijače, da si jo pahnil v nesrečo.« ⁷⁹ Navsezadnje so posamezni vojaki jedli tudi mrhovino. Jan Triska opisuje, kako so njegovi tovariši februarja našli zmrznjeno kravo, ki je tam verjetno ležala vse od jeseni, jo skuhalo in kljub obupnem vonju pojedli. ⁸⁰ Toda vsa iznajdljivost je lakoto lahko le omilila, preprečiti je ni mogla.

Obupna prehranska situacija ni ostala brez posledic. Vojaški upori v letu 1918, kakor so bili povezani z vplivi oktobrske revolucije, prizadevanji za mir in kipečimi nacionalizmi, so bili tudi upori lačnih vojakov. ⁸¹ Predvsem so prehranska katastrofa, pomanjkanje oblačil, širjenje bolezni, tudi španske gripe, ter neuspeh ofenzive čez Piavo skupaj s političnim nemirom v notranjosti države v zadnjih mesecih vojne povzročili zlom morale na italijanskem bojišču. Po umiku na levi breg Piave je Josef Robert Werner, artilerijski častnik, v svoj dnevnik zapisal: »Imam grozen občutek, da bi to utegnili biti naša zadnja ofenzivna bitka, kot da je bil tu pokopan napadalni duh te stare, junaške armade.« ⁸² Kar je zavezniška propaganda neuspešno poskušala doseči vsa leta vojne, se je začelo dogajati: vojaki so množično zapuščali svoje enote in se niso vračali z dopusta. Sestradena in napol gola armada v Italiji se je sesuvala. ⁸³ Armadno vodstvo je še poskušalo omejiti nezadovoljstvo vojakov in je med drugim oktobra 1918, ko je država pred seboj imela manj kot mesec obstoja, končno napovedalo izenačitev vojaške in častniške prehrane. Ukrep bi morda učinkoval nekaj let prej, v zadnji jeseni vojne pa je bil prepozen. Prav tako so imeli minorne učinke poskusi motiviranja vojakov s patriotično propagando. Vodja Urada za obrambo pred sovražno propagando, Egon von Waldstätten, je spomladi samokritično ocenil, da delo njegovih podrejenih ne more biti zelo uspešno, saj so možje »s praznimi trebuhu manj dojemljivi za še tako privlačne besede«. ⁸⁴ Pokazalo se je, da se ni motil rezervni častnik Kurt Popper, ki je že 18. avgusta 1915 v svoj dnevnik zapisal, da »gre tudi vojaška ljubezen do cesarja skozi želodec«. ⁸⁵ Prepričljive niso bile niti primerjave s položajem civilne populacije v zaledju. Res so civilisti stradali, toda ukazi o seznanjanju vojakov s položajem civilnega prebivalstva so dosegli malo. Premnogi avstro-ogrski vojaki niso verjeli, da si z zaledjem v vsem delijo usodo, ampak so bili prepričani, da se vsem godi bolje kot njim. ⁸⁶ Predvsem pa so bili v velikem delu apatični in zato nedovzetni za kakršnokoli propagando.

78 Lampič, *Moja pot v svetovni vojni*, 95. Gl. tudi Hameršak, *Tamna strana Marsa*, 511.

79 Gaberc-Gaberski, *Brez slave*, 184.

80 Triska, *The Great War's Forgotten Front*, 71.

81 Watson, *Ring of Steel*, 495, 496, 511. Hutečka, *Muži proti ohni*, 54. Plaschka, *Phänomene sozialer und nationaler Krisen in der k. u. k. Marine 1918*.

82 Werner, *Kriegstagebuch*, 120.

83 Cornwall, *The Undermining of Austria-Hungary*, 405–15. Watson, *Ring of Steel*, 538. Hutečka, *Muži proti ohni*, 49, 50. Musner, *Soldatenalltag im Krieg*, 307, 308, 325, 326.

84 Cornwall, *The Undermining of Austria-Hungary*, 283.

85 Popper, *Quer durch den Krieg*, 54.

86 Rauchensteiner, *Der Tod des Doppeladlers*, 598.

Sklep

Čisto brez učinka ukrepi armadnega vodstva niso bili, navsezadnje vojska kljub vsemu ni povsem razpadla, ampak se je borila do podpisa premirja. Toda učinkovitost avstro-ogrskih armad v severni Italiji je bila zaradi pomanjkanje hrane močno prizadeta. Vojaki so bili tako fizično kot psihično izčrpani, manjkalo jim je kakršnekoli motivacije za nadaljevanje bojevanja. Poročila s fronte so govorila o prestradanih in razcapanih vojakihi, ki so ob vesteh o nemiru v zaledju postali povsem apatični in tudi v zaledju so se civilisti pogovarjali o vojakihi, ki so od lakote zbolevali ali celo umirali.⁸⁷

Razpad avstro-ogrške armade v severni Italiji, ki je kulminiral z zadnjo italijansko ofenzivo, je bil torej tudi posledica izrazito slabe oskrbe s hrano, ki se je vlekla že nekaj let. Seveda lakota ni bila edini vzrok, toda bila je zelo pomemben. Navsezadnje so po začetku zadnjega umika mnogi vojaki najprej začeli s plenjenjem preostalih zalog hrane. Jakob Prešern, vojak z začetka članka, je 30. oktobra 1918 v svoj dnevnik zapisal: »Brez pomisleka stopim bliže in pomagam pri plenitvi. Preskrbim se z mesnimi konzervami, kavo, moko in marmelado za najmanj tri dni.«⁸⁸

Gotovo drži, da je bila glede oskrbe s hrano Avstro-Ogrska ves čas vojne v objektivno neugodnem položaju. Doma pridelane količine niso bile zadostne, rekviriranje na zasedenih ozemljih manka ni moglo nadomestiti, čeprav je bilo včasih tako temeljito, da je povzročilo lakoto civilnega prebivalstva. Uvoz zaradi uspešne antantne blokade ni bil mogoč. Prav tako je res, da so težave imele tudi druge države centralnih sil, celo Nemčija. Tudi nemški vojaki so bili ob koncu vojne lačni in so ropali lastne oskrbne vlake.⁸⁹ Primerjava z Nemčijo pa vendar pokaže, da je prehransko krizo v avstro-ogrski armadi očitno povzročila tudi neoptimalna organizacija oskrbe. Načrtovanje je bilo pomanjkljivo, predvsem pa je bil nezadosten in prepozen odziv na prve znake resnejšega pomanjkanja.

Rezultat tako neadekvatnega pristopa k oskrbi vojske s hrano je bilo sesutje morale na vseh frontah, tudi avstrijsko-italijanski. Rezultat je bilo tudi trpljenje vojakov in častnikov, rezultat so bile bolezni in številne smrti. Podhranjeni vojaki so bili namreč bolj dovzetni za vrsto bolezni, epidemije je povzročalo tudi prehranjevanje z oporečno hrano. Bojevanje avstro-ogrskih vojakov na avstrijsko-italijanski fronti, ki je trajalo od spomladi leta 1915 do jeseni leta 1918, za veliko večino ni bilo strašna izkušnja le zaradi srditih bojev, mraza, snega in plazov, ampak tudi zaradi pomanjkanja hrane in lakote.

87 Cornwall, *The Undermining of Austria-Hungary*, 406–08. Milčinski, *Dnevnik 1914–1920*, 329.

88 Prešern, *Vojak 1915–1918*, 414. Gl. tudi Popper, *Quer durch den Krieg*, 236–38.

89 Watson, *Ring of Steel*, 52.

Viri in literatura

Literatura

- Ashworth, Tony. *Trench Warfare 1914–1918: The Live and Let Live System*. Houndmills, London: Macmillan, 1980.
- Boisserie, Étienne. Le combat et la mort sur le Carso dans les récits de guerre tchèques. V: Giovanni L. Fontana in Marco Mondini (ur.). *Soldati e quotidianità della guerra*, 31–43. Ospedaletto (Pisa): Pacini editore, 2019.
- Borodziej, Włodzimierz in Maciej Górny. *Forgotten Wars: Central and Eastern Europe, 1912–1916*. Prev. Jasper Tilbury. Cambridge, New York, NY: Cambridge University Press, 2021.
- Brandauer, Isabelle. *Menschenmaterial Soldat: Alltagsleben an der Dolomitenfront im Ersten Weltkrieg 1915–1917*. Innsbruck: Golf, 2007.
- Cole, Laurence, Marlene Horejs in Jan Rybak. When the Music Stopped: Reactions to the Outbreak of World War I in an Austrian Province. *Austrian History Yearbook* 52 (2021): 147–65.
- Cornwall, Mark. The Spirit of 1914 in Austria-Hungary. *Prispevki za novejšo zgodovino* 55, št. 2 (2015): 7–21.
- Cornwall, Mark. *The Undermining of Austria-Hungary: The Battle for Hearts and Minds*. Houndmills, London, New York: St. Martin's Press, 2000.
- Davie, Hugh G. W. The Economics and Logistics of Horse-Drawn Armies. *British Journal for Military History* 7, št. 1 (2020): 21–45.
- Dornik, Wolfram. Occupation during and after the War (Austria-Hungary). V: Ute Daniel idr. (ur.). *1914–1918-Online International Encyclopedia of the First World War*. Berlin: Freie Universität Berlin, 2021. <https://doi.org/10.15463/ie1418.11507>. Pridobljeno 16. 1. 2024.
- Duffet, Rachel. *The Stomach for Fighting: Food and the Soldiers of the Great War*. Manchester, New York: Manchester University Press, 2012.
- Franc, Martin. Bread from Wood: Natural Food Substitutes in the Czech Lands during the First World War. V: Rachel Duffet, Ina Zweiniger-Bargielowska in Alain Drouard (ur.). *Food and War in Twentieth Century Europe*, 73–83. Farnham: Ashgate, 2011.
- Frizzera, Francesco in Andrea Casna. Il trasporto su fune: L'uso di teleferiche dalla costruzione dei forti al rifornimento capillare dell'esercito austro-ungarico (1885–1918). V: Gustavo Corni (ur.). *Preparare la guerra: Logistica e militarizzazione del territorio in Alta Valsugana*, 113–43. Curcu Genovese, 2018.
- Hameršak, Filip. *Tamna strana Marsa: Hrvatska autobiografija i Prvi svetski rat*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2013.
- Hämmerle, Christa. Opferhelden? Zur Geschichte der k. u. k. Soldaten an der Südwestfront. V: Nicola Labanca in Oswald Überegger (ur.). *Krieg in den Alpen: Österreich-Ungarn und Italien im Ersten Weltkrieg 1914–1918*, 155–80. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2015.
- Healy, Maureen. *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Herwig, Holger H. *First World War: Germany and Austria-Hungary, 1914–1918*. London, New York: Bloomsbury Academic, 2014.
- Hutečka, Jiří. Muži proti ohni: Motivace, morálka a mužnost českých vojáků Velké války, 1914–1918. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2016.
- Hutečka, Jiří. 'Tukaj ni nič novega!' Komunikacijske strategije in dinamika spolov v družinskem dopisovanju med prvo svetovno vojno. *Zgodovina za vse* 27, št. 1 (2020): 16–38.
- Janik, Michał. Front Soczy w relacjach i wspomnieniach Polaków, neobjavljen referat s simpozija *W Galicji i nad Soczą: Polacy i Słowacy na frontach I wojny światowej*, Krakov, 29. –30. maj 2014.
- Keegan, John. *A History of Warfare*. London: Pimlico, 1994.

- Keller, Tait. 'The Mountains Roar': The Alps during the Great War. *Environmental History* 14, št. 2 (2009): 253–74.
- Kraus, Karl. *Die letzten Tage der Menschheit: Tragödie in fünf Akten mit Vorspiel und Epilog*. Wien, Leipzig: Verlag "Die Fackel" [1922].
- Kučera, Rudolf. Entbehrung und Nationalismus: Die Erfahrung tschechischer Soldaten der österreichisch-ungarischen Armee 1914–1918. V: Bernhard Bachinger in Wolfram Dornik (ur.). *Jenseits des Schützengrabens: Der Erste Weltkrieg im Osten: Erfahrung – Wahrnehmung – Kontext*, 121–38. Innsbruck, Wien, Bozen: Studienverlag, 2013.
- Langthaler, Ernst. "Food and Nutrition (Austria-Hungary).“ V: 1914–1918-online: *International Encyclopedia of the First World War*. Ute Daniel idr. http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/food_and_nutrition_austria-hungary. Pridobljeno 16. 1. 2024.
- Leidinger, Hannes in Verena Moritz. Nervenschlacht: 'Hysterie', 'Trauma' und 'Neurosen' am Beispiel der Ostfront 1914–1918. V: Bernhard Bachinger in Wolfram Dornik (ur.). *Jenseits des Schützengrabens: Der Erste Weltkrieg im Osten: Erfahrung – Wahrnehmung – Kontext*, 157–78. Innsbruck, Wien, Bozen: Studienverlag, 2013.
- Luthar, Oto. »O žalosti niti besede«: Uvod v kulturno zgodovino velike vojne. Ljubljana: Založba ZRC, 2000.
- Lynn, John A. *Feeding Mars: Logistics in Western Warfare from the Middle Ages to the Present*. Boulder: Westview Press, 1993.
- Makarovič, Gorazd. Prehrana v 19. stoletju na Slovenskem. *Slovenski etnograf* 33/34 (1988/1990): 127–205.
- Mlekuž, Dimitrij, Uroš Košir in Matija Črešnar. Landscapes of Death and Suffering: Archaeology of Conflict Landscapes of the Upper Soča Valley, Slovenia. V: Birger Stichelbaut in Dave Cowley (ur.). *Conflict Landscapes and Archaeology from Above*, 127–45. Abdingdon, New York, Routledge, 2016.
- Musner, Lutz. Der Verdammte Karst – Mikroräume des Ersten Weltkriegs an der Isonzo-Front. V: Michael Geyer, Helmut Lethen in Lutz Musner (ur.). *Zeitalter der Gewalt: Zur Geopolitik und Psychopolitik des Ersten Weltkriegs*, 93–116. Frankfurt, New York: Campus, 2015.
- Musner, Lutz. *Die verletzte Trommel: Der Krieg im slowenischen-triestinischen Karst 1915–1917*. Wien: new academic press, 2014.
- Musner, Lutz. Soldatenalltag im Krieg. V: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, zv. 11/1/1: *Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg*. Helmut Rumpler (ur.), 285–330. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2016.
- Plaschka, Richard Georg. Phänomene sozialer und nationaler Krisen in der k. u. k. Marine 1918. V: Richard Georg Plaschka. *Nationalismus – Staatsgewalt – Widerstand: Aspekte nationaler und sozialer Entwicklung in Ostmittel- und Südosteuropa*, 334–49. München: R. Oldenbourg Verlag, 1985.
- Rauchensteiner, Manfred. *Der Tod des Doppeladlers: Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg*. Graz, Wien, Köln: Böhlau, 1997.
- Schaumann, Walther. *Die Bahnen zwischen Ortler und Isonzo 1914–1918*. Wien: Bohmann, 1991.
- Schindler, John R. Disaster on the Drina: The Austro-Hungarian Army in Serbia, 1914. *War in History* 9 (2002): 159–95.
- Stergar, Rok. L'expérience des soldats austro-hongrois sur le front austro-italien: le problème du ravitaillement en vivres. V: Giovanni L. Fontana in Marco Mondini (ur.). *Soldati e quotidianità della guerra*, 13–30. Ospedaletto (Pisa): Pacini editore, 2019.
- Stone, Norman. Die Mobilmachung der österreichisch-ungarischen Armee 1914. *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 16 (1974): 67–95.
- Šorn, Mojca. *Pomanjkanje in lakota v Ljubljani med veliko vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020.

- Thompson, Mark. *The White War: Life and Death on the Italian Front 1915–1919*. London: Basic Books, 2009.
- Tunstall, Graydon A. *Blood on the Snow: The Carpathian Winter War of 1915*. Lawrence, Kansas: University Press of Kansas, 2010.
- van Creveld, Martin. *Supplying War: Logistics from Wallenstein to Patton*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2004.
- Vergara, Mauricio Nicholas. Nature's Tragic Role at the Alpine Front during World War I: The Consequences. *Journal of Advanced Military Studies* 13, št. 1 (2022): 37–56.
- Virag, Paula. The Italian Front in the Vision of the Artist Aurel Popp from Satu Mare. *Acta Musei Napocensis: Historica* 51 (2014): 216–25.
- Vojir, Franz. Ersatz Lebensmittel im Ersten Weltkrieg in Österreich. V: Herbert Matis, Juliane Mikoletzky in Wolfgang Reiter (ur.). *Wirtschaft, Technik und das Militär: Österreich-Ungarn im Ersten Weltkrieg*, 253–84. Wien; LIT Verlag, 2014.
- Wagner, Walter. Die k.(u.)k. Armee – Gliederung und Aufgabenstellung. V: Adam Wandruszka in Peter Urbanitsch (ur.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, zv. 5: Die bewaffnete Macht*, 142–633. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1987.
- Watson, Alexander. *Ring of Steel: Germany and Austria-Hungary at War, 1914–1918*. New York: Basic Books, 2014.
- Wilcox, Vanda. Tra testo e corpo: l'esperienza fisica della Prima guerra mondiale negli scritti dei soldati. *Memoria e Ricerca: Rivista di Storia Contemporanea*, št. 38 (2011): 25–40.

Objavljeni in neobjavljeni avtobiografski viri

- Dobnik, Franz. [Vojni dnevnik], tipkopisni prepis. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Nachlaß Dobnik (B/1365:1).
- Gaberc-Gaberski, Vinko V. *Brez slave: spomini na svetovno vojno*. [Celje]: samozaložba, 1935.
- Gallian, Otto. *Monte Asolone 1918*. Salzburg: Österreichischer Milizverlag, 1999.
- Gržina, Hrvoje in Mario Stipančević. *Student na bojištu: Dnevnički i fotografski zapisi Radovana Švrlljuge 1916. –1918*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2023.
- Hacin, Janko. *Vsi ti mladi fantje*. Ljubljana: Slovenska matica, 2002.
- Hawlina, Otto. Galicija 1914: Vojni zapiski od junija 1914 do januarja 1915, neobjavljen rokopis. V privatni lasti. Kopijo hrani avtor.
- Herburger, Walter. Sieg oder Tod im Alpenrot: Meine Kriegserlebnisse im Weltkrieg 1914–1918, Feldzug gegen Italien, neobjavljen rokopis. Dnevnik hrani Stadtarchiv Dornbirn in je bil dalj časa dostopen na spletu, vendar povezava ne deluje več. Kopijo hrani avtor.
- Kolander, Stjepan. Sa ratišta, neobjavljen rokopis. <http://www.bezrumanemasturma.hismus.hr/wwi/Knjiga%20I.htm>. Pridobljeno 16. 1. 2024.
- Kreisler, Fritz. *Four Weeks in the Trenches: The War Story of a Violinist*. Boston, New York: Houghton Mifflin, 1915.
- Lampič, Rudolf. Moja pot v svetovni vojni, neobjavljen tipkopis. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-ASOGCWT2>. Pridobljeno 16. 1. 2024.
- Milčinski, Fran. *Dnevnik 1914–1920*. Ur. Goran Schmidt. Ljubljana: Slovenska matica, 2000.
- Pölzer, Hans. *Drei Tage am Isonzo: Verfaßt in Rottenmann 1916*. Salzburg: Österreichischer Milizverlag, 1993.
- Pölzleitner, Josef. *Berge wurden Burgen: Erzählungen eines Frontkämpfers*. 1934. Salzburg: Österreichischer Milizverlag, 2015.
- Popper, Kurt. *Quer durch den Krieg: (Aufzeichnungen eines Sechserjägers) 1914–1918*. Prag: samozaložba, 1937.
- Prešern, Jakob. *Vojak 1915–1918*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2014.
- Rueh, Franc. *Moj dnevnik: 1915–1918*. Ur. Igor Villfan. Ljubljana: Slovenska matica, 1999.

- Trauner, Karl-Reinhart in Franz Leander Fahrner (ur.). *Kriegstagebücher: Wie Soldaten den Ersten Weltkrieg erlebten*. Wien: Institut für Militärethische Studien, 2020.
- Trendl, Alfred. *Meine Erinnerungen vom September 1911 bis November 1916*, tipkopijsni prepis. V privatni lasti. Kopijo hrani avtor.
- Triska, Jan F. *The Great War's Forgotten Front: A Soldier's Diary and a Son's Reflections*. Boulder, New York: East European Monographs, 1998.
- Vauhnik, Miloš. *Pe – Fau: Spomini*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1988–89.
- Werner, Josef Robert. *Kriegstagebuch: Ein Salzburger im 1. Weltkrieg, 1916–1918*. Ur. Harald Gredler. Salzburg: Österreichischer Milizverlag, 2014.
- Wisthaler, Sigrid. *Karl Außerhofer – Das Kriegstagebuch eines Soldaten im Ersten Weltkrieg*. Innsbruck: Innsbruck University Press, 2011.
- Zlobec, Andrej. *V viharju prve svetovne vojne*. Ur. Dušica Kunaver. Ljubljana: samozaložba, 2010.

Spletni viri

.....

- *HISTALP: Historical Instrumental Climatological Surface Time Series of the Greater Alpine Region*. <http://www.zamg.ac.at/histalp/dataset/station/csv.php>. Pridobljeno 16. 1. 2024.